

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

“Історія є прогресом самоусвідомлення Ідеї”(Гегель)

*“Історія промисловості і виникле
предметне буття промисловості*

є розгорнутою книгою людських сутнісних сил,

чуттєво посталою перед нами

людською психологією...” (К. Маркс)

Метою даної теми є визначення фундаментальних характеристик та сенсу історичного процесу з точки зору його спрямованості, матеріальних і духовних чинників його розвитку, критеріїв прогресу і регресу, проблеми суб'єкту історії в контексті співвідношення ролі народних мас та особистості в здійсненні історичних змін. Для розуміння історії у її фундаментальних вимірах тим, хто приступає до вивчення філософії історії, необхідно подолати розуміння історії як сукупності подій і фактів, які визначаються не через фундаментальні закономірності, а, у кращому випадку, через обмежену систему причинно-наслідкових зв'язків. Необхідно зрозуміти, що філософія історія виводить *всезагальні закономірності історичного процесу*. Ключові слова: “філософія історії”, “спрямованість історичного процесу”, “сенси історії”, “еволюція”, “революція”, “прогрес”, “регрес”, “роль особистості в історії”, “історична особа”.

Тема розкривається через наступні питання:

1. Історія як предмет філософії.
2. Співвідношення еволюції та революції у розвитку людства.
3. Роль народних мас і особи в історії.

Історія як предмет філософії

При вивченні першого питання студентам слід розібратися в тому, що, на відміну від історії як науки, що вивчає й описує сукупність подій, фактів та

процесів, *філософія історії* досліджує *фундаментальну траєкторію* *всесвітньо-історичного процесу*, його *базисні суперечності*. Вони виводяться через закономірності і форми розвитку матеріально-практичних, суспільно-виробничих засад історичного процесу, залежних від них змін соціальних структур та змісту діяльності суб'єкту історії. Філософія історії як філософська теорія виникає під час французьких буржуазних революцій (XVIII-XIX ст.). Це пов'язано з тим, що внаслідок загострення суспільних суперечностей періоду класичного капіталізму, історія цього періоду перетворюється на об'єкт свідомої і цілеспрямованої діяльності народних мас, класів та особистостей. Отже, філософія історії виникає як теорія, що намагається дати пояснення історичному процесу у його базисних характеристиках. У першу чергу, це стосується тенденції його розвитку та спрямованості.

У німецькій класичній філософії історія отримує два фундаментальні, але протилежні тлумачення. Перше належить Гегелю і викладене ним у роботі “Філософія історії”. За Гегелем, який інтерпретував історію з засад об'єктивного ідеалізму, сутність та спрямованість історії полягає у тому, що “всесвітня історія є прогресом в усвідомленні свободи, прогресом, який ми повинні усвідомити у його необхідності”. Тому він називає її ще “ходом духу по землі”. Тут ідеаліст Гегель містифікує історію. Але його досягненням є те, що у нього історія перетворюється з сукупності подій на закономірний процес, який має внутрішню логіку, поступовість і сходження. Гегель без жодних змін приймає визначення свободи Спінози (“свобода є усвідомленою необхідністю”). Тут під категорією необхідності розуміються фундаментальні закони розвитку. Тому історія представлена Гегелем як процес самопізнання Ідеї, де кожен тип цивілізації та культури розглядається як “дзеркало” становлення такого пізнання до значення Абсолютної Ідеї як Абсолютної Істини. Отже, для того, аби стати вільним, абсолют у Гегеля повинен усвідомити самого себе. Адже без свідомості не буває свободи. А усвідомлює себе Абсолютний дух через відображення себе у предметному тілі культури. Отже, Гегель не може обійтися без предметної діяльності, яка створює культуру, тобто без матеріального, промислового виробництва.

Але тут усе повернено “ногами догори”. У Гегеля не дух є функцією розвитку матеріального життя, а навпаки – розвиток матеріального життя є функцією духу. Тому гегелівська “Філософія історії”, в якій історія представлена як “сходишки самопізнання Духу” (Гегель) може розумітися через його ж “Історію філософії”, в якій визначені теоретичні форми і зміст такого самопізнання. Коли ж це самопізнання завершується у вигляді системи діалектичних законів, то й розвиток історії цим завершується (згадаймо суперечність методу і системи Гегеля). Отже, спрямованістю історії в гегелівській інтерпретації виступає сходження Духу до його Абсолютної істини і на цьому досягненні настає “кінець історії”, внаслідок чого Гегель відступає до абсолютизації Пруської монархії.

Протилежним до гегелівської концепції є матеріалістичне розуміння історії К. Маркса. Спираючись на теорію діалектики Гегеля, Маркс перевертає філософію “з голови на ноги” й доводить її матеріалістичне походження і зміст. Він обґрунтовує предметно-практичні засади історичного процесу через теорію суспільно-економічних формацій. За критерій поділу історії на формації він бере способи матеріального виробництва. А способи матеріального виробництва Маркс доводить до способу виробництва сутнісних сил людини. Отже, якщо критерієм розвитку історії у Гегеля виступав розвиток духу до Абсолютної Ідеї, у Маркса критерієм розвитку історії виступає розвиток сутнісних (практичних і теоретичних) сил людини. Єдність розвитку матеріального виробництва та сутнісних сил людини виводиться Марксом через розвиток суспільно-економічних формацій. Отже, з п’яти таких формацій: первісний, рабовласницькій, феодальний, капіталістичний і комуністичний лад, перший і останній ґрунтуються на суспільній власності на засоби виробництва та рівності членів суспільства по відношенню до виробництва і споживання суспільних багатств та умов розвитку. Отже, за Марксом, комуністичний лад виступає запереченням заперечення по відношенню до первісного і трьох класових формацій – рабовласницької, феодальної та капіталістичної (останні також представляють собою певну логіку заперечення заперечення). А відповідно до закону заперечення заперечення, остання стадія (тут: формація)

повторює принципи організації першої на більш високому рівні. В чому полягає такий рівень? Виявити це допоможе наступна порівняльна таблиця:

Первісний лад	Комуністичний лад
Повна залежність від природи, закони якої невідомі	Наукове використання природи на засадах знання її законів
Рівний розподіл їжі і умов існування як умова виживання	Рівний розподіл суспільних багатств на засадах високого рівня розвитку продуктивних сил як умови саморозвитку людини у будь яких формах діяльності
Відсутність класової диференціації суспільства через відсутність приватної власності на засоби виробництва, але утворення умов для виникнення таких характеристик у майбутніх формаціях	Відмирання класової диференціації суспільства внаслідок подолання приватної власності на засоби виробництва і здійснення принципу рівності як рівності умов розвитку кожної людини
Повна зайнятість суспільства у матеріальному виробництві	Звільнення людини зі сфери матеріального виробництва, яке забезпечується високим рівнем розвитку продуктивних сил, автоматизацією виробництва тощо. Виробнича діяльність стає однією з форм вільної самореалізації людини
Відсутність держави як апарату насильства одного класу над іншим через відсутність класів	Відмирання держави внаслідок відмирання приватної власності на засоби виробництва та класів

Чим є, за Марксом, класові (рабовласницька, феодальна, капіталістична) формації в логіці спрямованості історії? Щоб зрозуміти це, слід згадати сутність закону заперечення заперечення. Вони є суспільними ладами, які

характеризують зміст *першого заперечення* в логіці спрямованості історії і виникають внаслідок наступних причин:

- 1) фундаментальна причина: виникнення *суспільного поділу праці* у вигляді виокремлення матеріальної і теоретичної форм діяльності;
- 2) економічна причина: виникнення приватної власності на засоби виробництва;
- 3) соціальна причина: виникнення антагоністичних класів – класу експлуататорів і класу, що експлуатується;
- 4) політична причина: виникнення держави як апарату насильства, який забезпечує панування одного класу над іншим;
- 5) ідеологічна причина: диференціація суспільної свідомості на форми (філософія, мистецтво, мораль, релігія, наука) і набування ними ідеологічних функцій.

Спрямованість історичного процесу в матеріалістичному розумінні історії визначається Марксом як суперечливий процес розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, які продукують ідеологічну надбудову, що складається з форм суспільної свідомості. Останні представляють собою ідеальне, “духовне” виробництво. Якщо натуральне виробництво збільшує матеріальне багатство суспільства, то духовне (філософія, мораль, мистецтво, наука, релігія) виробляє ідеально-естетичні, ідеально-етичні, наукові, теоретичні та інші виміри суспільного розвитку. Але продукування таких у класовому суспільстві на основі приватної власності на засоби виробництва приводить до того, що ці багатства не стають багатствами людини – вони відчужені одне від одного.

Спрямованість історії до дійсної історії вимагає також розв’язання суперечності між матеріальним і духовним виробництвом. Слід враховувати, що сучасні реалії наочно демонструють тенденцію, яка яскраво проявилася вже на перших етапах капіталістичного способу виробництва: високий рівень розвитку продуктивних сил супроводжувався деградацією духовного виробництва, збайдужінням до його надбань з боку абсолютної більшості суспільства.

Крім концепцій Гегеля та Маркса, є інші філософські тлумачення історичного процесу. Відомою є інтерпретація спрямованості історії О. Шпенглера. У нього історія людства базується на генезисі культурних циклів. У роботі “Присмерки Європи” німецький філософ доводить, що з вичерпанням культурних змістів становлення історії, вона переходить у стан кризи занепаду. Оскільки європейська культура, на його думку, вичерпала ці всі форми, то й Європа не має майбутнього й переживає “кінець історії”. Культурологічна історіософія Шпенглера песимістична, але такий песимізм був пов’язаний з тим, що європейська цивілізація не вирішила ті проблеми, які унаочнила Велика французька революція і які були сформульовані матеріалістичним розумінням історії.

Цікаві спостереження щодо спрямованості історичного процесу представлені в праці К. Ясперса “Сенс та призначення історії”. За Ясперсом, сенс історії полягає у її єдності з вимірами людського буття. Він розкривається через ті чи інші *історичні ситуації*, котрі характеризуються не тільки природними закономірностями, а й смисловими вимірами дійсності. А такі смислові виміри мають свою конкретно-історичну границю, яка відображається у різних рівнях особистісного “Я”.

Поряд із багатьма теоретичними проблемами, через які автор книги виводить своє розуміння схематичної структури, границь історії та принципу її загальної єдності, Ясперс виводить сенс історії, форми її поступовості і структуру через так званий “осьовий час”. Останній є своєрідним “стрижнем” спрямованості історичного процесу. Вісь світової історії тлумачиться як факт, значущий для всіх. Він пронизує наскрізною лінією всі типи культури. Можна сказати, що осьовий час є своєрідним синтезом матеріальної і духовної культури в їх загальнозначущих сенсах і в цьому розумінні розробка Ясперсом такого принципу залишається актуальною для аналізу фундаментальних змін вже в сучасній історії.

Не менш значущою у розробці проблематики історії є праця англійського теоретика А.-Дж. Тойнбі “Осягнення історії”. Аналізуючи історичний процес через становлення світових цивілізацій, Тойнбі окреслює коло проблем і

феноменів, які пов'язані з суперечливими співвідношеннями конструктивного і деструктивного у спрямованості історії. Неабиякий інтерес представляють думки Тойнбі з проблеми надлому цивілізацій, впливу його на стан духовної культури суспільства тощо.

Особливе звучання в інформаційну добу отримують технократичні концепції спрямованості історії. Вони базуються на принципі “технократичного детермінізму”, тобто, ставлять суспільну свідомість у залежність від прогреса науки та техніки. Серед таких концепцій, найбільш впливовими є теорія “стадій економічного росту” (Уолте Росту), “постіндустріального суспільства” (Даніель Белл), “єдиного індустріального суспільства” (Раймон Арон, Жан Фурастьє), “нового індустріального суспільства” (Джон Гелбрейт), “над індустріального суспільства” (Мальвін Тоффлер), “інформатизованого суспільства” (Жан Жак Серван, Шрейбер, Масуда), “технотронної цивілізації” (Збігнев Бжезінський). Багато теоретиків цього напрямку оптимістично дивилися на науковий і технічний прогрес, але у 70-ті-80-ті роки виникла ціла хвиля песимізму, яка була зумовлена поглибленням всебічної – економічної, соціальної, культурної, ідеологічної, екологічної, демографічної – кризи сучасної історії. Внаслідок останньої залишається актуальним страх людей за своє майбутнє, особливо на фоні сучасних техногенних катастроф.

Таким чином, сучасна історія перебуває перед низкою проблем, які характеризують стан її кризи і до розв'язання яких можна підібрати методологічний “ключ” через використання теоретичного надбання багатьох дослідників. Включаючи вищезгаданих.

Отже, у фундаментальному значенні, сенс історії полягає у єдності розвитку продуктивних сил і сутнісних сил людини – її практичних та теоретичних здібностей. І перераховані вище кризові суперечності сучасної історії є наслідком того, що сучасний розвиток продуктивних сил відбувається за рахунок обмеження людських здібностей – отже, матеріальний розвиток історії перебуває

Співвідношення еволюції та революції у розвитку людства.

Розкриваючи друге питання, студенти мають виявити основні механізми розвитку історії, а саме: еволюцію і революцію. Спираючись на матеріалі першого питання, необхідно розібратися з конкретним змістом прогресу (як загального розвитку історії) та регресу (як її деформації або розпаду), а також з їх критеріями. При цьому необхідно зрозуміти, що прогрес і регрес не є двома самостійними явищами історичного процесу, а присутні в ньому як дві протилежності однієї сутності. Основною метою розвитку всіх способів виробництва є, перш за все, розвиток продуктивних сил та підвищення продуктивності праці. Або, в узагальненому вигляді, такою метою є рівень інтенсивності виробництва матеріального багатства. Отже, на перший погляд, країна, яка досягає найвищого рівня цих компонентів є найбільш прогресивною. Справді, виробництво матеріального багатства є суттєвою умовою розвитку суспільних відносин. Так, капіталізм став набагато прогресивнішою суспільно-економічною формацією через те, що промислове виробництво, на якому він базується, дало можливість підвищувати продуктивність праці якісно і кількісно новими темпами.

Разом з тим, якщо розглядати взаємозв'язок прогресу й регресу у їх суперечливості, то прогресивність капіталізму у розвитку продуктивних сил має своєю похідною регресивність в просторі сутнісних сил людини. На аналізі процесу здійснення праці при капіталізмі Маркс показав, що *собівартість товарів визначається кількістю необхідного робочого часу, за який виробляється одна одиниця товару*. Отже, чим інтенсивніше буде праця, тим дешевше будуть товари. Крім цього, кожен працівник боїться втратити роботу, тому він докладає максимум зусиль для подальшої інтенсифікації виробництва. Що в результаті? Чим більше зростає продуктивність праці, тим більше падає собівартість товарів і, відповідно, збільшується додатковий робочий час і

зменшується необхідний робочий час. Але головним товаром тут є той, хто виробляє товари. Отже, чим інтенсивніше він працює, тим меншою стає його собівартість і тим меншу заробітну платню він отримує. Більше того, такий ріст продуктивності праці приводить до зростання безробіття, адже потреба у такій кількості робітників, яка була вчора, зменшується. Тому, прогрес продуктивних сил і продуктивності праці досягається за рахунок регресу у зайнятості населення і виникнення соціальних конфліктів. В тому числі, таке зростання продуктивності праці досягається за рахунок такого її розподілення, коли спеціалізація праці доведена до найпростіших операцій. Тому відчуженість процесу праці визначається тут і тим, що праця не розвиває всебічні здібності людини, а, навпроти, збіднює їх, а сама людина стає додатком до машини (верстата).

Але прогрес і регрес проявляються в кожному способі виробництва – кожен з них проходить через стадії розвитку і занепаду. Внаслідок загострення суспільних суперечностей через невідповідність продуктивних сил та виробничих відносин, суспільно економічні формації досягають рівня, коли виникають умови для соціальної революції. Наприклад, рівень розвитку продуктивних сил рабовласницького способу виробництва на певному етапі розвитку останнього вже не “вміщувався” в систему суспільних відносин, внаслідок чого виникли повстання рабів і необхідність поміняти цю соціально політичну систему. Так само, на певному етапі розвитку продуктивних сил феодального способу виробництва вони (продуктивні сили) стали несумісними з феодальним типом суспільних відносин. Це супроводжувалося не тільки селянськими війнами, але й загостреннями соціальних суперечностей у цілому. Внаслідок цього виникла буржуазна революція і зміна феодального ладу на капіталістичний.

В соціальних революціях сенс історії розкривається не тільки з точки зору економічних і політичних вимог тих чи інших класів. Він розкривається в більш глибокому сенсі, а саме – як *необхідності спів падання розвитку історії і розвитку людини*. Ось чому революції робляться не тільки в ім'я засобів існування, але й в ім'я людського, культурно наповненого життя. При цьому,

необхідно розрізняти *революції від реформ*. *Реформа* є способом внесення тих чи інших змін у системі суспільних відносин, які не торкаються зміни самого способу виробництва. Вони здійснюються з метою приглушити напругу соціальних суперечностей (дещо покращити умови праці, збільшити заробітну платню тощо). Але, оскільки реформи не торкаються самого характеру виробництва, який приводить до загострення суспільних суперечностей, вони мають тимчасовий і, часто, відволікаючий суспільство від причини таких суперечностей, ефект. *Революція* відрізняється від реформи тим, що вона направлена на зміну самого характеру способу виробництва, на зміну основи історичного розвитку у вигляді тієї чи іншої суспільно-економічної формації. Отже, реформа є способом кількісних змін у системі суспільних відносин з метою збереження самої системи таких відносин. Революція є якісною, фундаментальною зміною системи суспільних відносин, яка забезпечує подальший історичний прогрес. Якщо реформа є проявом поступовості у історичному розвитку, то революція є проявом стрибка в цьому розвитку.

У широкому розумінні рушійними силами історії є класи, соціальні групи та прошарки, які здійснюють соціальний переворот. У більш конкретному змісті, рушійними силами історії є класи, які зумовлюють її прогрес через розвиток виробництва та здійснення соціальних революцій. Рушійні сили історії безпосередньо пов'язані з процесом матеріального виробництва. Іншими словами, суб'єкт історії у первинному значенні є суб'єктом матеріального виробництва. А такими суб'єктами є класи. Разом з цим, поняття “суб'єкт історії” і “суб'єкт матеріального виробництва” не співпадають механічно. *Суб'єкт матеріального виробництва стає суб'єктом історії тоді і лише тоді, коли він стає суб'єктом зміни самого способу матеріального виробництва*. Отже, якщо розвиток суспільства й історії в цілому залежить від розвитку матеріального виробництва, то суб'єктами соціальних революцій є класи – клас виробників і клас, який володіє засобами виробництва. Причому прогресивність і регресивність того чи іншого класу в історичному розвитку залежить від ступеня загострення соціальних суперечностей та наявності достатніх об'єктивних і суб'єктивних умов для їх

вирішення. Наприклад, клас рабовласників був прогресивним на початку рабовласницького ладу, оскільки своїми потребами він створював умови і стимулював розвиток цього ладу. Але його історична вичерпаність (коли праця рабів перестала бути продуктивною і т.п.) породила рабські повстання і клас рабів, що прагнув покінчити з цією формою організації суспільних відносин і цим здійснював зміну основи суспільного розвитку, став прогресивною силою історичного процесу.

Ця ж закономірність повторюється у феодальному ладі – прогресивна роль феодалів на початку його становлення ладу перетворилася на регресивну – прагнення зберегти цю систему суспільних відносин тоді, коли вона вичерпала себе. На місце прогресивного суб'єкта історії спочатку пересунулося селянство, яке стає суб'єктом так званих “селянських війн”. Але буржуазну революцію як зміну основи феодального ладу на основу капіталістичного ладу здійснюють класи молоді буржуазії та раннього пролетаріату. Отже, обидва ці класи під час такої революції виступають прогресивними, хоча переважна роль тут належить буржуазії, котра була спроможна організувати розвиток капіталістичного виробництва. Загострення економічних, соціальних, політичних суперечностей капіталістичного ладу (див. вище) свідчило про те, що він вичерпав себе і пролетаріат займає місце прогресивного класу, оскільки саме він здійснює зміну історичних основ розвитку.

Революції бувають: *соціальні, науково-технічні, культурні*. Типи соціальних революцій залежать від того, які системи суспільних відносин (який спосіб матеріального виробництва) ними породжується. У зв'язку з тим, що в своїй еволюції до виникнення капіталізму історія здійснювала перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої через соціальні перевороти, то класичними типами соціальних революцій виступають *буржуазні і соціалістичні* революції. ХХ століття породило нові типи соціальних революцій: *народно-демократичні революції* в Європі та Азії, *національно-визвольні революції* в країнах Азії, Африки та Латинської Америки

Дотепер ішлося про рушійні сили історії на рівні розв'язання її внутрішніх суперечностей. Але на рівні міжнародних відносин рушійними

силами історії можуть бути не тільки класи, але й цілі нації. Тим не менше, нація може стати прогресивною чи регресивною силою історії залежно від того, інтереси яких класів панують у цій національній країні. Наприклад, незважаючи на пануючу в сучасній історії роль неоглобалістських сил, важко їх назвати прогресивною рушійною силою. Скоріше, навпаки, адже інтереси класу світової буржуазії, які вона реалізує, є регресивними й деструктивними по відношенню до історії. Тому, можна сказати, що людство зіткнулося з ситуацією, коли одні нації стають експлуатованими, а інші нації – експлуаторами. Отже, діалектика рушійних сил історії безпосередньо пов'язана з характером суспільних і національних інтересів, які реалізуються у протистоянні класів та націй.

Таким чином, будь-яка суспільно-економічна формація має свій еволюційний період, який характеризується поступовістю суперечностей: між продуктивними силами і виробничими відносинами, соціально-класових, а також між економічним базисом та ідеологічною надбудовою. Еволюція історії має конкретно-історичний зміст, який зумовлюється способом виробництва. Еволюція відбувається за законами діалектики, але її особливістю є те, що названі вище суперечності проходять через кількісно-якісні зміни, але знають тільки перше заперечення – вони не торкаються зміни самої основи способу виробництва. Коли розвиток внутрішніх суперечностей суспільно-економічної формації, їх кількісно-якісні зміни сягають рівня неможливості подальшого існування в цій основі, настає епоха соціальної революції, котра і є другим запереченням (запереченням заперечення), “перервою” у еволюційній поступовості історії.

Роль народних мас і особистості в історії.

Розгляд третього питання теми дозволить студентам вивести місце видатних осіб та народних мас у розвитку людства. Поняття “народні маси” є досить аморфним за своїм змістом, тому що їх роль в історії і, відповідно, їх конкретна соціальна складова залежить від конкретної ситуації і рівня

мобільності, від поєднання закономірних і випадкових факторів. З одного боку, загальна соціальна складова цього поняття відноситься до так званих “низів” історії, тобто до класів, які не є власниками засобів виробництва. З іншого боку, “народні маси” не визначені з точки зору їх соціального складу – кількісного співвідношення робітників, селян, інших соціальних груп. Таке співвідношення змінюється залежно від багатьох обставин і предмету тих чи інших народних зрушень. Наприклад, під час Паризької Комуни “народними масами” виступали різні верстви населення – робітники, селяни, деякі представники дрібної буржуазії та ін., яких прямо чи опосередковано доторкнулися кризові явища Франції тієї доби; під час війни Росії з армією Наполеона, народними масами виступають фактично усі верстви населення, яке включається у визвольну боротьбу. Тобто, поняття “народні маси” є аморфним, але воно має своїм стрижневим моментом мету, яка втілюється в процесі їх боротьби. В цьому розумінні соціальна складова народних мас конкретизується залежно від ведучої соціальної верстви чи класу, який спроможні реалізувати цю мету. Тому, наприклад, під час соціалістичної революції гегемоном (ведучим соціальним елементом) “народних мас” є робітничий клас, оскільки саме він є основною силою такої революції.

Отже, народні маси виступають конкретним, а не абстрактним суб’єктом історії тоді, коли вони диференційовані за принципом класової структури та класовості інтересів. Навіть у випадку патріотизму, сутність якого полягає в об’єднанні проти зовнішнього ворога або навколо тієї чи іншої мети загальнонаціонального значення, народні маси не перестають виконувати могутню роль в історії. Але при цьому вони не обов’язково захищають власні інтереси. “Народне ополчення” під час боротьби з армією Наполеона було могутнім фактором перемоги Росії у цій війні, але нічого не змінило в кріпосницькому характері Російської імперії першої половини XIX століття. І, навпаки, звільнення багатьох народів світу від колоніального гноблення в 60-х роках XX століття супроводжувалося не тільки національними, але й соціальними революціями.

Не менш значимою в історії є діяльність видатних осіб. Треба відрізнити поняття “видатна особа” та “історична особа”. На перший погляд, вони виглядають тотожними за змістом, але між ними існує відмінність. Історична особа завжди є видатною, але видатна особа не завжди є історичною з точки зору її ролі в безпосередньому історичному розвитку. Наприклад, великі науковці є видатними особами, але результати їх діяльності лише опосередковано сприяють історичному розвитку. Історична особа перетворює історію на безпосередній предмет своєї діяльності і присвячує її розвитку своє життя. Наприклад, усі революціонери, які спрямовували свою діяльність на зміну основ суспільно-економічних формацій, були історичними особами.

Розуміння ролі особистості в історії залежить від змісту, який вкладається у її (особистості) визначенні. Отже, якщо “індивід” є констатацією й означенням людини як елемента соціальної статистики, то особливості людини як “індивідуальності” і як “особистості” є принциповими для розуміння ролі останньої в історії. Рівень індивідуальності є такою якістю особи, яка полягає в її прагненні до пізнання загальнозначущих істин. Історична ж особистість характеризується тим, що присвячує своє життя практичній реалізації таких істин.

Класичні концепції ролі особистості в історії базувалися на суперечці про те, що визначає роль особистості в історії – розум чи почуття. Така постановка питання була не менш безпідставною, ніж висування в якості визначальної ролі особистості в історії “факторів”, які зводилися до різних областей індивідуальної свідомості. Але особистість є цілісною істотою. Її потужність залежить не від її сліпих поривів і не від раціональної холоднокривності, а від гармонічного сполучення того й іншого. Не випадково в “Філософії історії” Гегель стверджував: “Ніщо велике в історії не здійснювалося без пристрасті”, а Оноре де Бальзак писав про великих людей так: “Усі великі люди народжуються в утробі певного століття, але під їхньою оболонкою б'ється вселюдське серце”.

Інші класичні підходи до пояснення ролі особистості в історії спиралися або на *фаталізм* (форма детермінізму, яка абсолютизує передзadanість місця

кожного в житті й в історії), або на *волютаризм* (абсолютизував суб'єктивну волю особистості й ігнорував об'єктивні обставини її можливості).

Отже, роль особистості в історії визначається діалектикою об'єктивного й суб'єктивного, необхідності, свободи і випадковості. Як обґрунтував Г. В.

Плеханов, вона визначається наступними факторами:

- 1) суб'єктивною потребою здійснення особистої свободи через реалізацію суспільної необхідності, тобто, коли вільна діяльність особистості є свідомим вираженням такої необхідності;
- 2) як роль особистості в історії визначається організацією суспільства, так і організація суспільства визначається нею;
- 3) розумінням того, що необхідність тієї або іншої події не означає, що вона відбудеться поза практичною реалізацією її історичною особою – явище А повинне наступити, якщо буде існувати сума умов X, але здійснення цього явища передбачає і діяльність особистості. У цьому сенсі не можна погодитися з Бісмарком, який стверджував, що людина не може творити історію, а повинна чекати, коли історія здійсниться сама;
- 4) розумінням того, що *особливі* причини тих або інших історичних змін доповнюються *одиночними* причинами окремих людей як прояв їхньої історичної волі;
- 5) запобіганням фаталістичному розумінню історії як такому, котре виключає реалізацію *індивідуального в суспільному*;
- 6) запобіганням волютаристичному розумінню ролі особистості в історії, що продукує ілюзії відносно об'єктивної необхідності дій особи;
- 7) розумінням того, що випадковість як форма прояву історичної необхідності є вираженням обмеженої свободи особи в історії внаслідок недостатнього розуміння всієї сукупності супутніх моментів і повноти конкретно-історичного змісту цієї необхідності.

Названі принципи розроблені Г. В. Плехановим у роботі “Про роль особистості в історії”.

Роль особистості в сучасній історії ускладнюється онтологічними і соціальними трансформаціями історичного процесу. Але вироблені

філософією історії принципи і засади *можливості* такої ролі зберігають свою значущість.

Основні терміни.

Філософія історії – напрямок у філософії, який досліджує фундаментальні закономірності історичного процесу у його всесвітньому масштабі та їх соціальні, політичні, економічні, культурні похідні.

Спрямованість історичного процесу – внутрішня логіка історії, яка відбувається через діалектичне сходження до реалізації тотожності сутності людини та сутності історії. Визначається у розв'язанні суперечностей матеріально-практичних та ідеально-теоретичних підстав предметно-практичної та культуротворчої діяльності людей.

Сенс історії – філософське поняття, яке визначає

Еволюція – поступові зміни в соціальному житті, в природі, їх які не торкаються зміни основ циклів, в яких вони відбуваються.

Революція – якісна зміна, переворот в соціальному житті, який забезпечує прогресивний розвиток.

Прогрес – направленість розвитку, якому притаманний рух від “нижчого” до “вищого”.

Регрес – “зворотній розвиток”, рух, який веде до деградації від “вищого” до “нижчого”.

“Історична особа” – філософське поняття, яке визначає таку характеристику особистості, сенс життя і практична діяльність якої направлені на розвиток історичного процесу.

Роль особистості в історії – збіг особистісного сенсу життя з фундаментальним сенсом історії, суб'єктивної свободи та об'єктивної необхідності.

Питання та завдання для самоконтролю.

Яка концепція філософії історії найбільш підходить для розуміння сучасності?

Чи можна вивести концепцію філософії історії на засадах суб'єктивного ідеалізму?

Які чинники забезпечують спрямованість історичного процесу і чому?

В якому стані – еволюційності чи революційності – перебуває сучасна історія?

Які критерії прогресу чи регресу можна застосувати при аналізі сучасної історії?

Зробіть аналіз думки О. Шпенглера: “Загибель Заходу /.../ означає не більше і не менше як проблему цивілізації. Тут присутнє в наявності одне з питань будь якої історії більш глибокого віку” (Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. – М.: Мысль, 1993. – Т. 1. – С.163)

Як би Ви прокоментували відносно соціополітичних реалій України наступне твердження А.-Дж. Тойнбі: «Західне суспільство проголошується цивілізацією унікальною, що володіє єдністю і неподільністю, цивілізацією, яка після тривалого періоду боротьби досягла нарешті своєї мети – світового панування. А та обставина, що її економічна система тримає у своїх мережах усе людство, представляється як “небесна воля чад Божіих”. Теза про уніфікацію світу на основі західної економічної системи як закономірного підсумку єдиного і безперервного процесу розвитку людської історії приводить до бруталних перекручувань фактів і до різкого звуження історичного

кругозору” (А.-Дж. Тойнби. Постигение истории. – М.: Прогресс, 1991. – С. 81.

)

Література:

Основна:

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – Розділ 5.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 452-479.

Додаткова:

ФИЛОСОФСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. В 5 тт. – М., 1960-1970.

Першоджерела:

ТОЙНБИ А. Дж. Постигение истории. – М.: Прогресс, 1991. – С. 42-90.

ШПЕНГЛЕР О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. – М.: Мысль, 1993. – С. 129-200.

МАРКС К. К критике политической экономии. Введение // Маркс К., Энгельс Ф., Соч. – 2-е изд. – Т. 13. – С. 6-9.

ПЛЕХАНОВ Г. В. К вопросу о роли личности в истории. – Избр. филос. произв. – М.-Л-д: Политиздат, 1965 г. – Т. 1. – С. 300-331.